

“Hit me with your rhythm-stick!”
De moderne burger vraagt om straf

Gijs van Oenen
Filosofie & Praktijk, 25/5, 2004, p. 50-62

‘Ik maak me grote zorgen. Vandaag heb ik bijna twee grote circuswagens van de weg gereden en ik weet niet waarom.’ Zo beschrijft Volkskrant-journaliste Marije Randewijk (2004) haar ervaringen op de Alpe d’Huez, de beroemdste berg uit de Tour de France - beroemd door heroïek van renners, maar vooral ook door de gekte die toeschouwers daar overvalt. Of beter, die zij juist opzoeken, de Nederlanders voorop. Randewijk beschrijft kleurrijk hoe ook zij ten prooi raakt aan verloedering en asociaal gedrag. Het stukje eindigt met de gedachten die haar bevangen bij terugkeer in Nederland. ‘Ik ben al zover heen dat ik het de verkeerspolitie in eigen land smeeek: een boete, geef mij een fikse boete! Misschien dat ik dan weer toerekeningsvatbaar word.’

De filosofische implicaties van deze frivole bekentenis zullen niet direct tot iedereen zijn doorgedrongen, ook al omdat zij in komkommertijd verscheen en op de sportpagina’s. Maar voor het eerst, bij mijn weten, reflecteert hier iemand publiekelijk en openlijk op haar eigen onvermogen om zichzelf te begrenzen en op de verwerpelijke consequenties daarvan. Belangrijker nog, zij verzoekt om straf - niet voor een ander, maar voor zichzelf! En tenslotte formuleert zij ook nog de juiste rechtsfilosofische conclusie: die straf moet herstel van haar toerekeningsvatbaarheid teweegbrengen.

Mijns inziens verwoordt de journaliste hiermee feilloos het wankele zelfbegrip van veel moderne burgers. Zij genieten van, maar hebben tegelijk ook vrees voor hun eigen grenzeloosheid. Zij willen wel een competent rechtssubject zijn, maar achten zichzelf daartoe niet meer in staat. Zij vragen hulp, of in het uiterste geval, zoals hier, zelfs straf, en verwachten daarvan rechtsherstel. Niet in de ouderwetse zin van herstel van de geschonden rechtsorde, maar primair herstel van hun eigen, individuele status als rechtspersoon.

In dit artikel schets ik de achtergronden van de opkomst van deze merkwaardige figuur, dit rechtssubject dat om straf vraagt uit zelfbehoud. Hoe is het het trotse, mondige, verlichte subject in zo’n deplorabele staat geraakt dat het alleen nog door straf zijn autonomie denkt te kunnen hervinden?

Ik begin met een analyse van een aantal tendensen in de hedendaagse cultuur: meer marktwerking en flexibiliteit, minder gemeenschap en solidariteit. Deze ontwikkelingen hebben mede consequenties voor de wijze waarop mensen zich in de publieke ruimte manifesteren: zij doen dit in toenemende mate niet als door collectieve belangen gemotiveerde communicatieve burgers, maar als door private obsessies gedreven emotiebelevers. De onzekerheid en het gebrek aan zelfbeperkende vermogens die hiermee gepaard gaan, hebben tot een nieuwe sociale modaliteit geleid, die ik *interpassiviteit* noem. Op basis van een korte uiteenzetting van dit begrip, in relatie tot het meer bekende ‘interactiviteit’, leg ik uit waarom juist in een interpassieve democratie ‘punitieve verlangens’ ontstaan. Niet alleen ten aanzien van anderen, maar ook en misschien zelfs met name ten aanzien van zichzelf. Omdat tot de kenmerkende zelfbeschrijving van de interpassieve burger behoort dat hij er niet in slaagt te leven naar normen die hij zelf onderschrijft, is het uiteindelijk niet zo vreemd dat hij, in een zeldzame

reflexieve bui, ertoe komt straf voor zichzelf te vragen. Want zonder straf kan hij niet meer zichzelf zijn.

Vermarkting, flexibiliteit en uitbesteding

Nadat hij had geleerd om zichzelf te ontplooien en extern gezag te bekritisieren, ging de moderne burger de markt op. Hij zou zelfsturend en zelfbeschikkend worden, ongehinderd door betuttelende instituties of tradities. Personen en instellingen die vroeger als behulpzaam werden ervaren, of zelfs een onmisbare rol hadden gespeeld in het mondig maken van de burger, werden steeds meer juist als belemmerend ervaren. De nieuwe gedachte was: de moderne burger kan en wil alles zelf kiezen; instituties moeten hem daarin louter faciliteren. Critici die bijvoorbeeld meenden dat burgers zich lieten misleiden of meeslepen door propaganda of commercie, werd de mond gesnoerd met argumenten als: 'De burger is heus wel mondig genoeg om daar doorheen te prikken'. De klant is koning, zogezegd.

En dat vond ook de overheid, de instantie die traditioneel tot haar taak rekende om de burger althans enigszins te bevoogden. De moderne overheid onthoudt zich angstvallig van moralistisch optreden. Ook zij voegt zich in het jolige nationaal refrein: 'Zestien miljoen mensen, die schrijf je niet de wetten voor, die laat je in hun waarde.' Sterker nog, zij is nu ook van mening dat de burger klant is en de overheid een leverancier van diensten en produkten. Zij staat klaar om in te spelen op de wensen van de burger, liefst natuurlijk met 'maatwerk'. De burger werd daarmee steeds verwender. Hij wil op zijn denken worden bediend, als koning, en tegenspraak kan hij maar moeilijk velen.

Maar anders dan de gangbare liberale retorica suggereert, heeft de hedendaagse burger niet zo'n heel duidelijk bepaalde wil. Aansluitend bij het heersende bedrijfsmatige denken is hij juist *flexibel* geworden in zijn doen en laten. Als hij iets wil, dan is het vooral 'iets anders', of 'iets nieuws'. Hij staat klaar voor verandering, gaat de uitdaging aan en is bijna oneindig dynamisch. Maar net als in het bedrijfsleven zijn aan deze dynamica geen duidelijke doelen gekoppeld, op een langere termijn. Waar bedrijven desiderata als flexibiliteit en beweging uiteindelijk nog kunnen rechtvaardigen in economische of financiële termen, onder verwijzing dus naar hun competitieve aard en hun winstdoelstelling, daar zijn deze normen bij individuele burgers doelen op zichzelf geworden, lege frasen die een vlottende identiteit moeten 'verkopen'. Individuen zijn zelfbeschikkend geworden naar het model van de markt: rusteloos, 'lean and mean', doelloos maar overtuigd van hun missie. Zoals soulzangeres Alicia Keys op het North Sea Jazz Festival glimlachend meldde aan een interviewer die vroeg hoe zij haar toekomst zag: 'I see myself growing in many different directions. I'm not staying in one place, that's for sure.' (Nederland 3, zondag 11 juli 2004).

'Dynamisch' en 'flexibel' zijn dus (ook) eufemismen voor onzekerheid en ambiguïteit – of, zoals de Duitse sociaal-filosoof Axel Honneth (2001) het uitdrukt, tekenen dat moderne individuen 'lijden aan onbestemdheid'. Enerzijds weten zijzelf steeds minder goed wat hun doelen en overtuigingen zijn, anderzijds voelen zij steeds sterker de druk van de samenleving om gepassioneerd en daadkrachtig over te komen. Tot de oorzaken behoren de toenemende complexiteit en onderlinge afhankelijkheid van maatschappelijke verhoudingen, tezamen met een steeds grotere stroom informatie daarover. Multiculturalisering en een toenemende perceptie van angst en geweld in de publieke ruimte maken het er voor de burgers niet gemakkelijker op - zoals mag blijken uit de volgende anekdote.

Bilal, een allochtone jongere, stapt in de zomer van 2004 in de Amsterdamse tram en gaat zitten tegenover een oudere autochtone vrouw. Geschrokken door de ruige aanblik van de opgeschoten Bilal, had de vrouw haar handtas wat angstig tegen zich aangedrukt. Dit, zo verklaarde de jongere boos tegenover een verslaggeefster van *NRC Handelsblad*, vatte hij op als een gebrek aan respect, *dissen* in de subculturele slang (Luyten 2004).

Misschien is dit simpel een uitdrukking van puberale overgevoeligheid voor een overigens reëel probleem van stereotypering, of zelfs discriminatie. Maar het lijkt mij tevens dat zowel de vrouw als de jongen ten prooi waren aan ambigue gevoelens en interpretaties. De vrouw wist niet wat zij van de jongen kon verwachten, wellicht omdat hij conflicterende signalen uitzond. Die op hun beurt weer de uitdrukking vormden van een interne tweestrijd van de jongen: hij had moeite te besluiten of hij vriendelijk wilde overkomen of agressief. In de reactie van de vrouw zag hij zijn eigen ambiguïteit weerspiegeld en dat is de eigenlijke vernedering waarnaar het verongelijkte verwijt van 'dissen' verwijst.

Deze interpretatie is natuurlijk speculatief; het is moeilijk zulk gedrag objectief te duiden. Maar volgens de criminologen De Haan en Loader (2002) is het beslist niet ongebruikelijk dat criminelen, wanneer zij eenmaal openheid over hun motieven weten te tonen, conflicterende gevoelens van hulpeloosheid, schaamte en schuld over hun daad manifesteren. Crimineel gedrag, zo menen zij, is diepgaand doortrokken van allerlei tegenstrijdige emoties.

Zulk crimineel gedrag en de daarmee gepaard gaande gevoelens zouden we kunnen zien als een extreme manifestatie van moderne sensibiliteiten in de openbare ruimte. In de publieke ruimte probeert men de eigen ambigue gevoelens en onbestemdheid te verbloemen via het assertieve en expressieve gedrag dat in de hedendaagse, liberale cultuur van 'zelfverzekerdheid' (Oosterling 2000, 40; vgl Van Oenen 2002, 57) sociaal wenselijk wordt geacht. Vaak vindt men elkaar hierin probleemloos, maar soms staan anderen juist in de weg. Ofwel andere assertieven die geen tegenspraak dulden, ofwel empathici die zich juist in de ander verplaatsen, zoals de vrouw in het voorbeeld. Of, zoals bij de jongen, de hinderpaal is juist schaamte voor het eigen empathisch verlangen.

Emotiebeleving in de publieke ruimte

Deze nieuwe assertiviteit leidt vooral tot problemen in combinatie met de toenemende mate waarin de publieke ruimte als schouwtoneel voor private emoties wordt ervaren (vgl Sennett 1977; Boomkens 1998, 292). Men verwijlt in de openbare ruimte, maar het contact met anderen in die ruimte is steeds sterker gemedieerd door private obsessies. Men zit naast anderen in de trein maar spreekt met vrienden via het mobieltje; zelfs danst men – op de Parade 2004, in de 'silent disco' - samen met anderen maar met eigen muziek op de koptelefoon (*de Volkskrant* 19 juli 2004). Daarom zegt Baudrillard dat het sociale niet meer voor een transcendente mythische socialiteit staat, maar voor een 'pathetische nabijheids-socialiteit', een socialiteit van 'réassurance': een geruststellende zelfverzekerdheid (1983, 78).

Het moderne publieke verwijlen leidt tot steeds meer 'drukke' in die publieke ruimte, maar vooral tot een steeds grotere spanning tussen private en publieke betrokkenheid. Men wil het sterke private engagement (vrienden, plannen, afspraken, 'cool stuff') wat graag tonen in het publieke domein, maar zich tegelijk distantiëren van de implicatie van een commitment met die publieke ruimte. De private emotie wordt weliswaar beleefd *in* de publieke ruimte, maar niet gedeeld *met* (anderen in) die ruimte. Wanneer anderen er blijk van geven de publieke

ruimte wel als zodanig te appreciëren, wordt dat al snel als hinderlijk, bedreigend of zelfs beledigend ervaren – een vorm van *dissen*. Niet zozeer omdat men gestoord wordt in het telefoongesprek, of het MP3-genot, maar omdat men onvrijwillig herinnerd wordt aan de klassieke, ‘interactieve’ betekenis van de publieke sfeer (vgl. Pfaller 2002, 202ev).

Dat is inderdaad een soort belediging, zij het van een pervers geconstrueerde soort. De ‘verstoring’ herinnert de beledigde aan het paradoxale karakter van de publieke beleving van zijn private engagement. Hij heeft de anderen in de publieke sfeer nodig, niet als betrokkenen of als partners in communicatie, maar louter als toeschouwers, onvrijwillige getuigen van zijn private emotiebeleving. Hij verlangt erkenning van de publieke anderen, maar zodra die zulke erkenning zouden ‘communiceren’ vormt dat een inbreuk op zijn beleving, en daarmee juist een ontkenning ervan. Of dat nu erkenning is in positieve zin of in negatieve zin maakt niet wezenlijk uit: zowel waardering van zijn ‘performance’, als een verzoek zich wat in te nemen herinneren pijnlijk aan het noodzakelijk interactieve karakter van de publieke sfeer en daarmee aan de ‘illegitimiteit’ van het eigen genot.

Het is geen wonder dat de moderne burger zo snel beledigd is. De term ‘radicaal’ in Henk Oosterlings (2000) typering ‘radicale middelmatigheid’ duidt al aan dat hij niet of onvoldoende meer beschikt over klassieke psychologische mechanismen om de spanning tussen zijn private identiteit en zijn publieke aanwezigheid te ‘bemiddelen’, zoals ironie. Of zelfs maar hypocrisie - immers ook *een* vorm van appreciatie van het verschil tussen publieke en private identiteit. Voor het omgaan met die spanning is hij nu aangewezen op externe instanties. Dit is op zichzelf al een problematisch gegeven, maar des te meer omdat de moderne burger, zoals gezegd, geen vanzelfsprekend vertrouwen heeft in instanties die collectieve rationaliteit vertegenwoordigen, zoals in het bijzonder natuurlijk de overheid.

Typerend voor deze moderne burger is de verdachte van openlijke geweldpleging die, door de politierechter naar zijn motieven gevraagd, verklaart ‘een jongen met een kort lontje’ te zijn. Zo’n burger is snel te porren voor allerlei gemeenschappelijke manifestaties van feestvreugde, of juist van verdriet. Denk aan voetbalfinales, koninklijke festiviteiten, witte marsen en begrafenissen van publieke figuren. Daarin kan hij samen met anderen zijn private engagement uitleven. Zulke bijeenkomsten hebben wel een aanleiding, maar eigenlijk geen doel; het is wel een manifestatie, maar niet van een collectieve overtuiging, eerder gewoon van een gezamenlijke beleving, een emotionele beleving van privaat engagement. De deelnemers zijn niet speciaal ergens voor of tegen, maar bovenal gewoon ‘erbij’ (Van Oenen 2004c; vgl. Laermans 2003). Wordt deze beleving op de een of andere manier verstoord - en dat kan zoals gezegd door iedere publieke interactie gebeuren, of die nu kritisch of affirmatief van aard is - dan zijn de gevolgen moeilijk voorspelbaar. Ook, en misschien zelfs vooral, voor de betrokkene zelf. Als zijn lontje opbrandt, en dat gaat snel, steekt hij met een knal af. De reactie van deze burger is er inderdaad een net als vuurwerk: geruchtmakend, spectaculair, en voor iedereen zichtbaar, maar ook kortstondig, min of meer ongericht en soms ronduit bedreigend.

Interpassiviteit

Misschien wel het meest karakteristiek voor de ‘jongen met een kort lontje’ is zijn opvatting dat hij zichzelf niet kan uitdoven. Hij zou het misschien wel willen, maar hij is ervan overtuigd dat hij niet, of niet meer, over de vermogens daartoe beschikt. Hij beheerst niet meer een adequaat repertoire van reacties op verstoringen van de publieke sfeer (vgl. Van Gunsteren 1998, 46ev) – meer in het bijzonder, zoals gezegd, op de verstoring van zijn private beleving van die

publieke sfeer. Werden die verstoringen vroeger ‘interactief’ gedempt, door elkaar aan te spreken op de ervaring als publieke actor, nu is zulke interactiviteit juist zelf tot verstorende factor geworden.

Deze verandering in engagement en zelfopvatting van de moderne burger duid ik aan als een verschuiving van interactiviteit naar *interpassiviteit*. Het ideaal van de democratische, geëmancipeerde samenleving was tot voor kort nog interactiviteit: realisatie ervan vereiste de actieve participatie van de burgers. De aan de kunstfilosofie ontleende term ‘interpassiviteit’ geeft aan dat die participatie als overbodig wordt ervaren: het kunstwerk, respectievelijk de democratie, kunnen zichzelf wel realiseren; daarvoor hebben ze de betrokkenheid van de burger niet meer nodig (Pfaller 2002, Zizek 1997) – meent ook die burger zelf.

De moderne burger is geëngageerd aanwezig in de publieke sfeer, maar zijn engagement is privaat geïnspireerd, niet publiek. Van participatie in de publieke sfeer verwacht hij, voor zichzelf en van anderen, louter het gezamenlijk beleven van ieders private engagement; interactieve verantwoordelijkheid voor de instandhouding van de publieke sfeer vindt hij storend, of in ieder geval moeilijk te begrijpen. Voor interpassieve burgers heeft gemeenschappelijkheid in de publieke ruimte vooral een *expressieve* functie. De aanwezigheid met anderen, het loutere verwijlen in de publieke ruimte, versterkt hun gevoel van eigenwaarde. De interpassieve publieke sfeer is in die zin *modieus*. Mode immers maakt culturele smaak tot een publiek en algemeen goed – zij creëert een cultureel inter-esse – terwijl zij tegelijk toch een ieder het gevoel geeft uniek en bijzonder te zijn. De mode, schreef Georg Simmel al in 1911, ‘compenseert de onbeduidendheid van de persoon, zijn onvermogen louter vanuit zichzelf zijn bestaan te individualiseren, via het behoren tot een juist door de mode omschreven en uitgelichte kring’ (Simmel 1911, 50).

Elders heb ik oorzaken en gevolgen van de conditie van interpassiviteit voor verschillende domeinen van het maatschappelijk leven, zoals arbeid, recht en politiek, uitvoeriger uiteengezet (Van Oenen 2004c; 2004d). In dit kader beperk ik me tot drie aspecten van interpassiviteit die relevant zijn voor het moderne gedrag in de publieke ruimte: de ‘dialektiek’ van engagement en onthechting, de uitbesteding van interactieve vermogens en de (gebrekkige) zelfbeperking.

Enigszins paradoxaal, maar kenmerkend voor de interpassieve conditie is dat deze geen vermindering van engagement met de publieke orde inhoudt. Ondanks dat burgers hun eigen vermogens en verantwoordelijkheid voor het functioneren van de publieke orde, of breder de rechtsstaat, laag inschatten, koesteren zij toch hoge verwachtingen van die orde en haar handhaving. Zij zijn in zekere zin zelfs geobsedeerd door het mechanisme dat een maatschappelijke sfeer klaarblijkelijk doet functioneren, of dat nu de arbeid betreft, de politiek, of de rechtsorde (vgl. Van Oenen 2004c).

Mede verantwoordelijk hiervoor is de ‘uitbesteding’ van de vermogens die nodig zijn voor interactiviteit. De moderne burger gelooft niet meer dat hij zichzelf voldoende kan beheersen om zelf te verantwoordelijkheid voor een beschaafde publiek omgang op te brengen. Hij stelt daarvoor nu anderen verantwoordelijk, en aansprakelijk voor de ‘regie’: de overheid, politie, toezichthouders, providers, bewakers. Wel reageert hij geprikkeld of boos als die regie blijkt te ontbreken, maar hij voelt zich niet in staat daarop zelf invloed uit te oefenen – zowel op die regie als op die boosheid. Hierin lijkt hij op de tegenwoordige computergebruiker, die ervan uitgaat dat zijn besturingssysteem feilloos en vanzelf functioneert, en die boos wordt wanneer dat af en toe niet het geval blijkt te zijn. Op zulke momenten toont zich hoe de zorg voor zijn (schijnbare) vrijheid is uitbesteed aan een ‘medium’ – een mediatie waarbij de burger zich enerzijds sterk voelt betrokken (‘geëngageerd’), terwijl hij zich anderzijds toch distantieert

van invloed op en verantwoordelijkheid voor het adequaat functioneren ervan. De toezichthoudende media op hun beurt richten zichzelf steeds meer zodanig in dat zulk engagement en verantwoordelijkheid overbodig worden; dat is eigenlijk alleen een andere manier om te zeggen dat ze interpassief worden.

Tenslotte meent de moderne burger, zoals eerder gezegd, dat hij zichzelf niet kan begrenzen en dat dit dus ook niet van hem mag worden verwacht. Dat is mede een consequentie van de 'uitbesteding' van de vermogens die nodig zijn voor zelfverwerkelijking, zelfbepaling en zelfregulering. De moderne, marktgerichte burger is eraan gewend geraakt dat de randvoorwaarden voor deze zelfvorming door externe instanties worden geregeld. Hij begrijpt daarom werkelijk zelf niet waarom de zaken bij hem of anderen in de publieke sfeer soms uit de hand lopen, ontwend als hij is om publieke orde te beschouwen als product van een interactieve opstelling. Die opstelling is allesbehalve vanzelfsprekend, vindt ook de Marokkaanse jongerenwerker Hicham Darif in zijn commentaar op het eerder genoemde tram-incident: 'Bilal is een rustige jongen. Hij kan zich beheersen. Maar een ander in zijn plaats zou gemakkelijk kunnen denken: Stomme trut. Dan heb je er ook zelf om gevraagd. En dan pikt hij die tas' (Luyten 2004, 36).

Punitief verlangen en de interpassieve behoefte aan toezicht

Om deze redenen wordt de vraag steeds dringender door wie of door wat het 'toezicht' op de interpassief geworden burger nog kan worden gerealiseerd. In mechanismen of instituties die zulk toezicht vroeger verzorgden, zoals politiek of democratie, heeft de burger steeds minder vertrouwen. Op de verschillende ontwikkelingen die hieraan ten grondslag liggen ben ik elders nader ingegaan (Van Oenen 2002; 2004a; 2004b; 2004c). Een van die ontwikkelingen is de overwaardering van democratie ten opzichte van de rechtsstaat (vgl. Van Oenen 2004a, 2-10). Wanneer men de afgelopen jaren sprak over 'de democratische rechtsstaat' dan bedoelde men daarmee vooral zaken als 'luisteren naar de burger', 'het verkleinen van de kloof tussen overheid en burger', het verwijderen van 'de Haagse kaasstolp', 'een transparante overheid'. Onder het motto van een betere representatie van de burger werd de klassieke idee van representatie juist afgebouwd, de idee dus dat volksvertegenwoordigers in onderlinge, 'interactieve' deliberatie tot een verantwoorde oordeel over collectieve belangen komen. Politici maken zich nu juist populair door zich als rechtstreekse belangenbehartiger van de burger op te stellen en de klassieke deliberatie als tijdverspilling af te schilderen: 'Ik zeg wat ik denk en ik doe wat ik zeg.' Maar deze 'nieuwe' politiek vormt eerder een radicalisering van de traditionele maakbaarheidsgedachte dan een breuk daarmee. De politiek en de democratie moeten hun beloften eenvoudigweg sneller en beter nakomen; in een ironische omkering van Julius Caesars motto moet nu de politiek 'de burger geven waar de burger recht op heeft'.

In deze (over)waardering van democratie blijft mijns inziens het aspect van de rechtsstaat onderbelicht en ondergewaardeerd. Dat de burger samen met de overheid verantwoordelijk is voor de instandhouding van de rechtsorde en/in de publieke ruimte, is geen populair inzicht. Dit impliceert immers dat de burger interactieve vermogens nodig heeft, gebaseerd op rechtsbewustzijn en inzicht in wat nu dan heet 'normen en waarden'. De status van rechtssubject betekent enerzijds een besef van burgerlijke en politieke rechten, maar anderzijds een besef van de eigen status als deelnemer aan de publieke sfeer en aan de samenleving in het algemeen. Zo'n besef houdt onder meer in dat men anderen publiek kan

aanspreken op rechten en verantwoordelijkheden. En dat men daarop zelf aangesproken kan worden, zonder dit onmiddellijk (interpassief) te ervaren als een aanval op de eigen persoonlijkheid of levensstijl.

Nu zien we thans wel degelijk een verschuiving van politiek of democratie naar recht, als instantie waarvan de burger verwacht dat die toezicht houdt op zijn neiging tot interpassiviteit en de negatieve gevolgen daarvan. Maar dit beroep op het rechtssysteem beoogt niet, of niet in de eerste plaats, versterking van de klassieke vermogens van rechtssubjectiviteit, door zich weer de eigen (mede)verantwoordelijkheid voor de instandhouding van de rechtsorde te binnen te brengen. Recht en rechtsstaat worden daarentegen vooral gezien als mogelijk wapen, om degenen te *straffen* die zich – naar interpassieve normen - hebben misdragen.

‘Naar interpassieve normen’, want de punitieve verlangens zoals ik ze hier begrijp, hebben niet in de eerste plaats te maken met klassieke, commune criminaliteit, maar eerder met kwesties van aansprakelijkheid, in de brede zin van dit begrip (vgl Ribbers en Schuilenburg 2001). Natuurlijk is het ook zo dat in de klassieke strafrechtelijke sfeer verharding plaatsvindt, vooral met betrekking tot zwaardere misdrijven (Kelk 1998). En natuurlijk waren er altijd al conservatieve cultuurcritici die pleitten voor hardere strafrechtelijke aanpak van onwenselijk gedrag (vgl. recent Verbrugge 2004). Mij gaat het hier echter dus niet primair om een tendens naar zwaardere straffen van traditionele misdrijven, maar om de punitieve verlangens die voortvloeien uit de tendens naar interpassiviteit. Moderne burgers zien recht, in zijn straffende hoedanigheid, als het beste, misschien zelfs als het laatst mogelijke, medium om de excessen van een interpassiviserende samenleving te bestrijden.

Straf ze!

Dat punitieve verlangens tegenwoordig leven bij veel burgers, wordt meestal uitgelegd als de wens van die burgers dat *anderen* worden gestraft voor hun normoverschrijdend gedrag. Dat is deels natuurlijk terecht. Er is een duidelijke tendens om anderen verantwoordelijk en aansprakelijk te houden voor problemen en tegenslag die men ondervindt. Daarvoor wendt men zich ook steeds vaker, als slachtoffer, tot de rechter - zowel de strafrechter als de civiele rechter.

Een goed recent voorbeeld van het laatste is de LegioLease-zaak. Dexia bank had onder die productnaam geadverteerd met de zogenaamde ‘winstverdriedubbelaar’, in feite een constructie om met geleend geld op de aandelenbeurs te speculeren. Klanten die daarmee veel geld hadden verloren, beklagden zich voor de rechter dat de bank hen misleid had omtrent de risico’s van deze praktijk. Je zou kunnen zeggen dat zij zich daarmee opstelden als echte moderne interpassieve burgers, die vertrouwen op extern ‘toezicht’ –al komt dat van een commerciële instelling met een eigen winstbelang. De rechter echter sprak de betrokkenen aan als klassieke interactieve burgers, door zijn stelling dat ‘een gemiddeld geïnformeerde, omzichtige en oplettende gewone consument’ de betreffende valkuilen zou hebben weten te mijden (Rb Adam 8 juli 2004).

Op grootschaliger, institutioneel niveau zijn zowel civiele als strafrechtelijke procedures tegen wanpresterende of frauderende bedrijven tegenwoordig aan de orde van de dag. Vooral natuurlijk sinds bleek dat de economische hausse van eind jaren negentig deels op geïnflateerde cijfers, respectievelijk op onbetrouwbare of frauduleuze adviezen en accountantsverklaringen waren gebaseerd – adviezen en verklaringen dus van juist die instanties aan wie

verantwoordelijkheid en toezicht interpassief waren uitbesteed. Terugvertaald in klassieke termen van contracten en aansprakelijkheid pleegden zulke instanties fraude. Maar hoewel inderdaad financiële instellingen alles op alles hebben gezet om via desinformatie de ‘gemiddelde consument’ te verleiden tot roekeloosheid en onoplettendheid (vgl. Stiglitz 2003), zouden we vanuit interpassief perspectief kunnen zeggen dat zij hun bedrog eigenlijk mede pleegden namens ons: zij hielpen ons burgers te geloven in de droom van de nieuwe economie.

Met civiele en strafrechtelijke straffen bedreigen de burgers tegenwoordig niet alleen elkaar, maar ook de overheid. Dat heeft mede te maken met het verlies aan gezag dat de overheid opliep door haar beleid van uitbesteding van taken. Deels gaat het dan om de psychologie van de burger: als zowat alles dat de overheid doet kennelijk elders beter kan worden gedaan, waarom zouden we dan nog de overheid respecteren en serieus nemen? Maar deels ook om een serieus staatsrechtelijk argument: naarmate meer onderdelen van de staat worden verzelfstandigd en op afstand gezet, ligt het meer voor de hand ze ook civiel- en strafrechtelijk als zelfstandig te behandelen (vgl. Van Oenen 2004a, 143).

Er worden dan ook enthousiast claims ingediend om vermeend overheidsfalen te bestraffen of de gevolgen daarvan financieel te compenseren (ondanks het feit dat het in Nederland mogelijk is om ook langs andere wegen dan juridische procedures schadevergoeding te krijgen, zoals via het Schadefonds Geweldsmisdrijven). Bijvoorbeeld naar aanleiding van de vuurwerkram in Enschede (waar de eis tot schadevergoeding overigens werd afgewezen; Rb. Den Haag 23 december 2003). Vergelijkbare procedures lopen nog voor de cafebrand in Volendam. En zomer 2004 werd bekendgemaakt dat de familie van het 13-jarige meisje uit Eibergen, dat in mei van dat jaar werd ontvoerd en seksueel misbruikt door een tbs-patiënt, schadeclaims wil indienen tegen de tbs-kliniek in Utrecht en tegen de Nederlandse staat. Eerder kreeg de moeder van de in 1999 vermoorde Tjirk van Wijk uit Groningen van de Nederlandse Staat tienduizend euro smartengeld, omdat de overheid fouten had gemaakt bij de vrijlating van de moordenaar. De hoge raad bepaalde overigens onlangs dat de staat hiertoe niet rechtens verplicht is; schade veroorzaakt door misdragingen tijdens een tbs-verlof kan niet aan de staat worden toegerekend op de loutere grond dat die schade zich zonder dit verlof niet zou hebben voorgedaan (HR 28 mei 2004).

En tenslotte laat natuurlijk ook de staat zelf zich niet onbetuigd in het nieuwe straffen. Zo besloot het openbaar ministerie om de militair Erik O. te vervolgen wegens een dodelijk schot gelost tijdens de Nederlandse politieel-militaire missie in Irak. Minstens even spraakmakend is de aanpak van bedreigingen geuit aan het adres van bekende personen, in het bijzonder politici. Hier werden activisten die minister Verdonk met een taart hadden getroffen eerst vastgezet, maar vervolgens door de rechter-commissaris alsnog vrijgelaten - wellicht omdat het hier om een vorm van protest gaat die nog als ‘interactief’ is te duiden.

Anders verging het leden van de hiphopgroep DHC, allochtone jochies wiens “Hirsi Ali Diss” al dan niet buiten hun toedoen via Internet was verspreid (LRB 2004). In dit werkje wordt de politica/columniste grof beledigd. Maar tevens bedreigd, zo vonden althans Hirsi Ali zelf en het Openbaar Ministerie: ‘we zijn bezig met het voorbereiden van een liquidatie op Hirsi Ali / dat is de reactie op wat ze zei op televisie over integratie.’ Is dit een serieus dreigement? Hier lijkt de ‘interpassieve’ houding van de verdachten zich te wreken: in een interview op NOVA-tv noemden ze de vermeende bedreiging weliswaar niet werkelijk gemeend, maar tegelijk wilden ze zich er bepaald niet van distantiëren. Ook anderszins vertoonden ze de typische ‘ik weet wel, maar toch’ houding die het interpassieve ethos kenmerkt (vgl. Zizek 1997, 108). Zoals bijvoorbeeld ook Bilal in de tram dat deed: anderen in de publieke sfeer op agressieve wijze confronteren met de eigen wils-ambigüiteit.

Het verlangen naar het bestraffen van anderen ter compensatie van zelf ondervonden leed maakt onderdeel uit van een tendens naar een 'slachtoffercultuur', waarin leed zowel financieel als moreel aan anderen wordt aangerekend. Volgens de 'victimiseringsthese' van Hans Boutellier (1993, 2002) zou het nieuwe slachtofferschap ook tot een nieuwe 'postmoderne' moraal kunnen leiden, een nieuw soort solidariteit. Dat lijkt echter onwaarschijnlijk, gegeven de ook door Boutellier zelf onderkende paradox van de 'veiligheidsutopie': de combinatie van roep om meer straf en het besef dat dat niet zal helpen - een paradoxale combinatie die bij uitstek de interpassieve burger kenmerkt (vgl. Van Oenen 2004a, 3-7). Hoewel het strafrecht in de afgelopen decennia wel interactieve tendensen heeft geaccommodeerd en het dus enigszins responsief is geworden, dan nog lijkt mij de morele meerwaarde van deze responsiviteit twijfelachtig. Verder blijft het strafrecht naar zijn aard een 'ultimum remedium': het laatste, en dus minst wenselijke middel om een belangrijk maatschappelijk doel te realiseren. Ook met enigszins vergrote responsieve vermogens blijft het strafrecht zo'n laatste redmiddel, dat evenmin als andere instituties raad weet met de vragen die de interpassieve samenleving oproept, zoals de paradoxale vraag naar meer toezicht en meer vrijheid.

Straf mij!

Is deze situatie al ingewikkeld genoeg, er komt nog een laatste nieuw, opvallend en complicerend aspect bij. Interpassivering leidt niet alleen tot strafklachten tegen andere burgers of tegen de overheid, maar in laatste instantie zelfs tot de wens om *zelf* te worden aangeklaagd wegens interpassief gedrag! De wens dus om tegelijk subject én object van strafrechtelijk optreden te zijn. Dit is wel de meest pregnante uitdrukking van de ambigue houding die de moderne interpassieve burger kenmerkt: men wendt zich tot het strafrecht om een einde te maken aan de eigen interpassieve indifferentie van 'noch voor, noch tegen, alleen "erbij"'. Wie niet meer zichzelf de wet kan opleggen en dus lijdt aan gebrekkige autonomie, probeert zichzelf de strafwet te laten opleggen, in een poging interactieve vermogens te herwinnen en zo weer een competent rechtssubject te worden.

Een bescheiden vorm daarvan vinden we bij subjecten die buiten hun schuld en tegen hun wil de beschikking over hun interactieve vermogens verliezen, althans incidenteel. Zo kunnen bijvoorbeeld mensen die bij tijd en wijle worden overvallen door psychosen zogenaamde zelfbindingscontracten sluiten (Delaere 2002). Ze geven dan een ander het recht om zolang de psychose duurt rechtsmacht over hen uit te oefenen; ze besteden daarmee dus tijdelijk hun rechtssubjectiviteit uit. Daarmee voldoende ze tot op zekere hoogte aan de definitie van interpassiviteit. Maar tot echte interpassieve subjecten reken ik alleen diegenen die de interpassieve status daadwerkelijk verlangen en daarvan ook genieten, zij het misschien niet volledig bewust en niet in alle situaties.

Een curieuzer geval van op zichzelf betrokken punitief verlangen is dat van de Teun van de Keuken, als journalist werkzaam bij VPRO en RVU. Van de Keuken, die claimt een soort chocoladejunk te zijn, las op goede dag een beschouwing over slavernij-omstandigheden in de cacao-industrie. Vervolgens bedacht hij dat hij zichzelf, als fervent koper van chocoladerepen, met deze wetenschap in feite schuldig maakt aan het strafbare feit van heling. Op die grond deed hij aangifte tegen zichzelf. Hoewel de politie aanvankelijk weigerde de klacht in behandeling te nemen, wist Van de Keuken, inmiddels gesteund door het Amsterdamse advocatenbureau Böhler, Franken en De Feijter, zijn zaak toch onder de

aandacht van het openbaar ministerie te brengen (Krijgsman 2004). Dat besloot uiteindelijk geen vervolging in te stellen, op bewijsrechtelijke gronden: het achtte onbewijsbaar dat in de repen die Van de Keuken had geconsumeerd, daadwerkelijk cacao was verwerkt afkomstig van de ‘slavernij-plantages’.

Het geval van deze ‘chocoprins’ dient ter illustratie van de algemene hypothese dat de interpassiviteit veel moderne burgers ertoe brengt niet alleen te vragen om strafrechtelijk optreden tegen de gevolgen van gebrekkige rechtssubjectiviteit van anderen, maar zelfs tegen eigen falen in dit opzicht. Het gaat hier dus niet ouderwets om personen die wroeging ervaren over een door hen gepleegde wandaad; dat impliceert al een mate van reflexiviteit en maatschappelijk inzicht waarover interpassieve subjecten niet (meer) beschikken. Interpassieve subjecten hebben de cognitieve vermogens om hun normschending te onderkennen, maar zij voelen zich eenvoudig niet in staat zich te gedragen naar de normen die zij zelf onderschrijven.

En tegenwoordig wemelt het van de burgers, door alle lagen van de bevolking heen, die expliciet zo’n ‘ik weet wel, maar toch’ houding aannemen. Zij verklaren zich dan gewoon niet in staat om zich conform rechtsnormen te gedragen, of dat nu gaat om hooligans of om bestuurders van auto's die verklaren zich maar niet aan de maximumsnelheid kunnen houden. De laatsten bijvoorbeeld vragen dan wel meestal niet expliciet om straf, maar vaak wel om bijstand: zij vinden het oprecht moeilijk om zich op het moment supreme regelconform te gedragen en verklaren expliciet dat zij hulp daarbij op prijs zouden stellen. Bijvoorbeeld in de vorm van borden met de tekst ‘u rijdt te hard’. Misschien nog mooier: het nieuwe model Alfa Romeo dat, als de tank bijna leeg is, de bestuurder voorhoudt: ‘Achtung! Autonomie begrenzt’ (Die Zeit, 12 augustus 2004, p. 60). Of denk aan de omgekeerde wereld die het ministerie van Verkeer & Waterstaat voor ogen staat: automobilisten die zich aan de regels weten te houden, zouden moeten worden *beloond*, met een soort bonuspunten (NRC Handelsblad 9 augustus 2004, p. 3).

De ware interpassieven echter zijn dit stadium voorbij. Zij vragen om straf, teneinde als verantwoordelijk subject kunnen blijven functioneren - zij het dat die vraag natuurlijk bijna altijd impliciet zal zijn. Mede kenmerkend voor interpassiviteit is immers dat men niet meer op eigen kracht tot een min of meer kritisch zelfinzicht kan komen. Niet vreemd natuurlijk, want de interpassieve persoon meent nu juist dat de verantwoordelijkheid voor zulke inzichten *elders* ligt. Daarom moet de interpassieve burger tot zulk zelfinzicht worden gedwongen of verleid, zoals bijvoorbeeld door een journalist of door de rechter. Zij beschrijven zichzelf dan bijvoorbeeld als een verslaafde, zoals de chocoprins; als iemand die ten prooi valt aan massahysterie, zoals de Volkskrant-journaliste; of als ‘een jongen met een kort lontje’ - allemaal goede voorbeelden van het lacaniaanse principe ‘ik weet wel (dat zulke transgressie niet betaamt), maar toch (doe ik het).’

Nu zou men kunnen tegenwerpen dat de actie van de chocoprins slechts een mediastunt is, om aandacht te krijgen voor de slavernij-kwestie. Natuurlijk is dat ook een deel van het verhaal. Maar ten eerste maakt deze ‘mediatie’ deel uit van het verschijnsel interpassiviteit, waarin actoren immers een ‘stand-in’ zoeken voor hun subjectieve vermogens. Zij verschijnen alleen nog maar ‘gemedieerd’ in de publieke ruimte, zoals ook aangegeven in Oosterlings begrip van ‘radicale middelmatigheid’. Zodoende lijkt voorheen interactief optreden, zoals actievoeren, thans alleen nog mogelijk via tussenkomst van ‘de media’.

Ten tweede kan het loutere idee om zichzelf aan te geven voor een strafbaar feit alleen ontstaan tegen de achtergrond van een interpassief wordende cultuur. En ten derde zou Van de Keuken zoals bleek wel degelijk een zaak hebben gehad als de feitelijke kwestie van de herkomst van de chocolade wel bewijsbaar zou zijn.

Een andere tegenwerping zou kunnen zijn dat de chocoprins sowieso een bizar voorbeeld is, ofgeacht of zijn strafverzoek reëel is. Inderdaad zal het expliciet vragen om bestraffing van zichzelf niet gauw tot een algemeen gebruikelijk verschijnsel worden, mede vanwege het genoemde reflectieve onvermogen van de interpassieven. Maar denk bijvoorbeeld aan populaire televisieprogramma's als 'De zwakste schakel', 'Big Brother' of allerlei talkshows waarin mensen zich vrijwillig laten vernederen of bestraffen. Of aan recente gevallen van zogenaamde Bekende Nederlanders als André Hazes en Bonnie St.Clair die weliswaar niet zichzelf aangaven, maar wel op enig moment in hun strafproces voor een celstraf opteerden boven andere, minder ingrijpende vormen van straf. Zulke bekende en minder bekende subjecten roepen, zij het impliciet en bij gebrek aan beter, bestraffing over zich af om, in een geforceerde Hegeliaanse knecht-positie, de ervaring op te doen die nodig is om een competent rechtssubject te worden. Of in meer hedendaagse termen: 'hit me with your rhythm-stick!'

Conclusie

Ik beschreef in dit artikel twee belangrijke tendensen van de moderne samenleving: de verschuiving van interactiviteit naar interpassiviteit, en de opkomst van punitieve verlangens. Beide kunnen worden begrepen als een radicalisering van reeds bestaande tendensen. Zo betekent interpassiviteit dat het engagement met publieke orde inhoudelijk leger, maar qua beleving juist sterker wordt. Evenzo vormt het verlangen naar straf mijns inziens een radicalisering van de tendens naar meer en scherper toezicht, op die publieke orde. In beide gevallen worden inhoudelijke overwegingen, of vermogens tot interactiviteit, uitbesteed aan externe instanties.

Mijn stelling was verder dat beide tendensen, die van interpassiviteit en die van verlangen naar straf, met elkaar samenhangen. Moderne, interpassieve burgers verwachten veel van de instanties waaraan zij hun vermogens hebben uitbesteed en zij kennen, mede door een radicalisering van hun via interactiviteit verworven mondigheid, weinig tolerantie of geduld. Zij willen op hun wenken worden bediend. En het algemeen stellen zij weinig vertrouwen of belang meer in interactieve correctie-mechanismen. Fortuyn was misschien wel de laatste die nog geloofde (en beloofde) dat zulke verwachtingen konden worden ingelost door (zelf)vernieuwing van de politiek. Een toenemend aantal moderne burgers zoekt naar hardere, meer rechtlijnige middelen om hun verwachtingen te bevredigen. Zij hopen die te vinden in het toezicht, meer in het bijzonder in strafrechtelijke bevoegding.

Het puntieve verlangen kent twee objecten - of uiteindelijk eigenlijk drie. In de eerste plaats andere burgers: zij die zich interpassief misdragen, moeten door toezichthoudende instanties tot de orde worden geroepen en zonodig bestraft. En in de tweede plaats die instanties zelf. Wanneer zij falen in hun toezichthoudende taak, moeten zij op hun beurt worden gecorrigeerd, het liefst ook hardhandig. Dit resulteert noodzakelijkerwijs in een steeds groter beroep op de ultieme toezichthoudende en bestraffende instantie, het strafrecht. Dit is een bedenkelijke tendens, omdat het strafrecht daarmee zijn karakter van 'ultimum remedium' dreigt kwijt te raken. En daarmee uiteindelijk ook zijn geloofwaardigheid, omdat een belangrijk deel van de effectiviteit van het strafrecht - of van het straffen meer het algemeen - ligt in het niet daadwerkelijk effectueren ervan; dreiging omzetten in feitelijke geweldsuitoefening is per definitie een zwaktebod.

En eigenlijk drie objecten, want burgers die (nog) in staat zijn te reflecteren op hun conditie van interpassiviteit, komen noodzakelijk tot de conclusie dat ook zichzelf niet meer in

staat zijn om normen die zijzelf onderschrijven ook daadwerkelijk na te leven. Zij geloven niet meer over de vermogens te beschikken om het eigen ongewenste gedrag bij te sturen. Soms leidt dat tot een soort kolderiek gedrag, zo iets als botsautootjes op de kermis: men stoot elkaar voortdurend aan, maar vergeeft dit schouderophalend of zelfs genietend. Zo van: 'zo is het moderne leven!' Maar buiten zo'n kermis-sfeer lijdt men toch onder het eigen gebrek aan corrigerende vermogens en het eigen ongeloof om dit nog interactief te herstellen. En zo kan men er uiteindelijk toe komen, strafvervolgning tegen zichzelf te verlangen: 'hit me slowly, hit me quick – but hit me, hit me!'

Burgers die openlijk om straf voor zichzelf vragen, zijn misschien curieuze uitzonderingen. Of zij doen het alleen om de media-aandacht. Maar de ervaring die zij articuleren, leeft in veel bredere kring. Je zou zelfs kunnen zeggen dat wie in staat is tot reflectie op de eigen interpassieve status, onvermijdelijk tot de slotsom komt dat hij straf nodig heeft. Eigenlijk mogen we dus zelfs hopen op veel meer gevallen waarin burgers een dergelijk verzoek indienen: straf mij!

Literatuur

- Baudrillard, Jean (1983), *Les stratégies fatales*. Grasset, Paris
- Boomkens, René (1998), *Een drempelwereld. Moderne ervaring en stedelijke openbaarheid*. NAI uitgevers, Rotterdam
- Boutellier, Hans (1993), *Solidariteit en slachtofferschap*. SUN, Nijmegen
- Boutellier, Hans (2002), *De veiligheidsutopie*. Boom Juridische uitgevers, Den Haag
- Delaere, Patrick (2002), 'Odysseus in de psychiatrie. Over zelfbinding en autonomie'. In: *Maandblad Geestelijke volksgezondheid* 57(3), p. 266-280.
- Gunsteren, Herman van (1998), *A theory of citizenship*. Westview, Boulder (Co.)
- Haan, Willem de, en Ian Loader (2002), 'On the emotions of crime, punishment and social control'. In: *Theoretical Criminology*, 6/3, p. 243–253
- Honneth, Axel (2001), *Leiden an Unbestimmtheit*. Reclam, Frankfurt
- Kelk, Constantijn (1998), 'Het menselijk gezicht van het strafrecht in een nieuwe eeuw'. In: *Grenzen tussen goed en kwaad. Dertien essays over preventie, misdaad en straf in de 21ste eeuw*. Ministerie van Justitie, Den Haag, p. 47-57
- Krijgsman, Esther (2004), 'Cacaoboter op je hoofd'. In: *Consumentengids*, april 2004, p. 18-19
- Laermans, Rudi (2003), 'De geëngageerde stad'. In: *Nieuw engagement. In architectuur, kunst en vormgeving* (2003). NAI uitgevers, Rotterdam, p. 58-67
- LRB (Landelijk Bureau Racismebestrijding) (2004), 'Vrijheid van artistieke expressie – de "Hirsi Ali diss"'. http://www.lbr.nl/wetgeving/hirsi-ali_diss.html; laatst bezocht 24/9/04
- Luyten, Marcia (2004), 'Ik eis respect'. In: *NRC Handelsblad*, 5-6 juni 2004, Zaterdags Bijvoegsel, p. 35-36.
- Oenen, Gijs van (2002), *Het surplus van illegaliteit*. Uitgeverij De Balie, Amsterdam (reeks Open Podium)
- Oenen, Gijs van (2004a), *Ongeschikt recht. Anders denken over de rechtsstaat*. Boom Juridische uitgevers, Den Haag
- Oenen, Gijs van (2004b), 'De falende burger.' In: *de Volkskrant*, 17 april 2004, bijlage Reflex, p.17

- Oenen, Gijs van (2004c), 'Het nieuwe veiligdom. De interpassieve transformatie van de publieke sfeer.' In: *Open. Cahier over kunst en het publieke domein*. SKOR/NAi uitgevers, no.6, p. 6-16
- Oenen, Gijs van (2004d), 'Finding cover. Legal trauma and how to take care of it.' In: *Law & Critique*, 15/2, 2004, p. 139-158
- Oosterling, Henk (2000), *Radicale middelmatigheid*. Boom, Amsterdam
- Pfaller, Robert (2002), *Die Illusionen der anderen. Über das Lustprinzip in der Kultur*. Suhrkamp, Frankfurt
- Randewijk, Marije (2004), 'En route'. In: *de Volkskrant*, 23 juli 2004, p.13
- Ribbers, Jolique, en Marc Schuilenburg, red. (2001), *Monopoly, risk & stratego. Spelregels voor Justitie in de 21^e eeuw*. Ministerie van Justitie, Den Haag
- Sennett, Richard (1977), *The fall of public man*. Faber & Faber, New York
- Simmel, Georg (1911), Die Mode. In: id., *Philosophische Kultur. Gesammelte Essays*. Verlag von Dr Werner Klinkhardt, Leipzig, p. 29-64
- Stiglitz, Joseph (2003). *The roaring nineties*. W.W. Norton, New York
- Verbrugge, Ad (2004). *Tijd van onbehagen*. SUN, Amsterdam
- Žižek, Slavoj (1997), *The plague of fantasies*. Verso, London